

УДК 111.6+33

Дяченко Р. О.*Аспірант кафедри філософії гуманітарних наук Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ФІЛОСОФСЬКІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті здійснена спроба аналізу філософських засад підприємницької діяльності. Констатовано, що для класичних філософсько-економічних теорій характерним був утилітарний підхід. Сучасні дослідники намагаються обґрунтувати нерозривний зв'язок між етичною та економічною сферами життєдіяльності людини. Виокремлено сутнісні характеристики підприємницької діяльності в класичних теоріях і сучасних дослідженнях.

Ключові слова: діяльність, економічна діяльність, підприємницька діяльність, підприємець, суспільство.

Становлення нового типу суспільства супроводжується значними змінами основних ціннісних орієнтацій громадян, що з необхідністю вимагає від особистості вміння не лише пристосовуватися до нових умов буття, але й набувати нових якостей, знань, розвивати ті здібності, які б допомагали їй формувати гармонійні відносини з природним і соціальним світом. Новий характер взаємодії з навколишнім світом потребує зміни мотивів праці й вчинків, формування нових виробничий відносин та утвердження нового способу виробництва. У постіндустріальному суспільстві одним із шляхів самореалізації особистості постає підприємницька діяльність, яка на думку науковців, найбільшою мірою забезпечує взаєморозвиток суспільства і особистості.

Проблема теоретичного осмислення засад підприємницької діяльності поставала предметом дослідження ряду мислителів. Зокрема, це праці таких теоретиків, як: Г. Арндт, Д. Белл, Ж. Бодріяр, Ю. Габермас, Ф. Гайск, П. Друкер, В. Іноземцев, М. Кастельс, П. Козловскі, К. Маркс, Л. Мізес, С. Московічі, Х. Ортега-і-Гассет, Е. Тоффлер, Е. Фромм, Ф. Фукуяма, Й. Шумпетер та інші.

Не дивлячись на досить велику кількість праць з даної проблематики, у більшості з них досліджуються окремі аспекти підприємницької

діяльності особистості в суспільстві. Саме тому метою даної статті є спроба цілісного, філософського аналізу підприємницької діяльності.

Як відомо, одним з перших дослідників, який запропонував цілісну концепцію підприємництва, був Й. Шумпетер. Сутність підприємництва вчений визначав через функцію реалізації нововведень у виробництві, створення нових комбінацій факторів виробництва і запровадження їх у економіку.

Й. Шумпетер зауважував, що підприємництво допомагає розвиватись суспільству завдяки здійсненню нових комбінацій, основними серед яких є: виготовлення нових для споживача благ, відкриття нових способів виробництва і використання уже існуючих благ, освоєння нових ринків збуту; освоєння нових джерел сировини; зміни структури виробництва тощо [14].

Однак, серед сучасних вчених існує думка, що в науковий обіг терміни «підприємництво» та «підприємець» були введені в XVIII ст. ірландським економістом Р. Кантільйоном, автором однієї з перших теорій підприємництва, яка була викладена в його праці «Нариси про природу торгівлі». Вчений спробував визначити зміст поняття «підприємець». Зокрема, для нього було характерне широке трактування суб'єкта підприємницької діяльності, де в якості сутнісних ознак останнього виступали ризик і невизначеність. Підприємцями мислитель вважав усіх осіб зайнятих економічною діяльністю, за винятком хліборобів і працівників, які одержують фіксовану оплату, підкреслюючи, що вони просто сподіваються продати свої послуги з вигодою і тому піддають себе ще більшій небезпеці [15].

Наступний крок на шляху розуміння підприємництва зробив Ж. Сей. Він чітко визначив різницю між підприємцем і капіталістом. Підприємець виступає як посередник між власниками на засоби виробництва (капіталістами) і споживачами. Підприємець збирає ці засоби в єдиний виробничий механізм, виконуючи, таким чином, творчу функцію організатора виробництва. Для цього він повинен володіти розсудливістю, завзятістю і хорошими знаннями як своєї справи, так і навколишнього середовища. Він також повинен вміти контролювати і управляти. Ж. Сей зазначав, що підприємець докладає всіх зусиль до поліпшення виробництва, особливо в індустріальному секторі [7, с. 17- 24].

Таким чином, підприємець викликав у мислителя захоплення і повагу, він не просто говорив про вплив особистості на економіку, а вказував на залежність економічного процвітання суспільства від моральних якостей його членів. І саме підприємець, наділений особливим набором моральних якостей, веде суспільство до економічного процвітання. Він

не просто вміє співвідносити свої доходи і витрати, правильно розпоряджатися багатством, а й бути внутрішньо вільним, господарем своїх пристрастей, бажань, потреб. Спільноту до економічного процвітання веде підприємець, який не є знеособленим економічним суб'єктом.

По суті концепції Р. Кантільона і Ж. Сея є продовженням тієї тенденції в трактуванні підприємництва, яка була закладена у філософській думці раніше. З одного боку, це спроба звільнити підприємця від впливу особистісних, культурних, моральних, ціннісних, соціальних характеристик, з тим щоб аналізувати це явище в «чистому вигляді» як певну економічну одиницю, що виконує відповідну економічну функцію. З іншого боку, це виявлення специфіки підприємництва за допомогою аналізу особливих особистісних характеристик підприємця. Отже, це два підходи до розуміння природи підприємництва: як загального і особливого соціокультурного феномена. У першому випадку підприємництво розглядається як діяльність, пов'язана з ризиком або невизначеністю, а в другому — як вмiла координація факторів виробництва.

У роботах інших мислителів, А. Тюргота Д. Рікардо — підприємництво розглядалося виключно як економічне явище, а підприємець — тільки як виконавець особливої економічної функції. Наприклад, А. Тюрго визначав підприємців як частину класу, зайнятого виготовленням різноманітних товарів промисловості для задоволення різних потреб суспільства. Серед ознак, які характерні для будь-яких підприємців, мислитель виділяє дві головні: по-перше, наявність великого капіталу, який вони використовують для отримання прибутку, даючи роботу за рахунок своїх авансів; по-друге, отримання прибутку відбувається тільки за рахунок продажу землі або виготовлення фабрикатів [9, с. 129]. З аналізу робіт мислителя можна зробити висновок, що він не розглядав як окремі якості суб'єкта підприємницької діяльності впливають на розвиток окремої людини чи суспільства, він намагався з'ясувати як вони впливають на отримання прибутку.

Незважаючи на творчий підхід кожного з розглянутих теоретиків, можна констатувати про суттєвий вплив на розвиток уявлень про підприємництво філософсько-економічного вчення К. Маркса. Так, не дивлячись на зроблений філософом акцент на накопичення капіталу, він трактував економічну діяльність як автоматичний процес, у зв'язку з чим капіталіст-підприємець має другорядне значення для створення вартості товару. Нам видається, що підхід К. Маркса до підприємництва і підприємця-капіталіста можна вважати новаторським з декількох причин. По-перше, К. Маркс відмовився від розгляду підприємця-

капіталіста як індивідуальності, оскільки вважав будь-якого капіталіста лише втіленням його економічної функції. Капіталіст, за К. Марксом, — це «уособлений, обдарований волею і свідомістю капітал [6]. Як персоніфікований капітал, що володіє абсолютною пристрастю до збагачення, капіталіст користується пошаною, будучи при цьому всього лише одним із гвинтиків суспільного механізму, оскільки будь-який капіталіст, на думку філософа, детермінований дією законів капіталістичного способу виробництва як зовнішніх чинників [6, с. 162].

Крім того, мислитель одним з перших висловив думку про те, що рушійною силою будь-якої підприємницької діяльності є зростання багатства. Так само і єдиною метою діяльності підприємця-капіталіста є особисте збагачення, «зростання вартості є його суб'єктивною метою, зростаюче привласнення абстрактного багатства є єдиним рушійним мотивом його операцій. Не отримання одиничного прибутку, — підкреслював К. Маркс, — а прагнення до абсолютного збагачення, пристрасна гонитва за вартістю є метою капіталіста» [6, с. 605–606].

Також К. Маркс одним з перших спробував не просто розкрити природу і функції підприємництва й підприємця, а й поставити питання про їх трансформації, історичне значення, тобто питання про майбутнє підприємництва і підприємця-капіталіста. Мислитель вважав, що історичне значення капіталіст має лише як персоніфікований капітал, оскільки, спонукаючи людство до виробництва заради виробництва, він «сприяє розвитку суспільних продуктивних сил та створенню тих матеріальних умов виробництва, які можуть стати реальним базисом більш високої суспільної формації, основним принципом якої є повний і вільний розвиток індивідуума» [6, с. 605–606]. Яка ж трансформація очікує підприємця-капіталіста? К. Маркс бачив єдиний шлях — шлях «фаустівського конфлікту між пристрастю до накопичення і спрагою насолоди», який привів до того, що класичний капіталіст вироджується в марнотратного капіталіста, «що відчуває людські спонукання своєї власної плоті», і освіченого настільки, щоб «осміювати пристрасть до аскетизму як забобону старомодного збирача скарбів» [6, с. 607]. Причина даної трансформації криється в прогресі капіталістичного виробництва, що породжує новий світ насолод і відкриває тисячі джерел раптового збагачення.

Інший підхід до теорії підприємництва і взагалі до розуміння економічних процесів, продемонстрували представники історичної школи економіки. Найбільш відомими її представниками, ідеї яких не перестають бути актуальними сьогодні, є М. Вебер і В. Зомбарт. Погляди цих мис-

лителів отримали всебічне і найбільш повне концептуальне викладення у науковій літературі. У центрі уваги обох дослідників була історико-етична проблематика капіталізму, саме з їхніми іменами пов'язано створення його унікальної культури, формування людини нового типу, нової ментальності й картини світу. Говорячи про підприємництво, можна стверджувати, що В. Зомбарт розробив концепцію соціокультурного базису підприємництва, а М. Вебер поглибив її в категоріально-понятійному плані.

В. Зомбарт у своїх дослідженнях відштовхувався від особистості підприємця, прагнучи простежити еволюцію західного капіталізму за допомогою еволюції структури його суб'єкта. Підприємець повинен бути, як вважав вчений, «трьом: завойовником-організатором-торговцем» [4, с. 46].

Як «завойовник» підприємець повинен володіти такими якостями, як ідейне багатство (здатність складати плани), духовна енергія і здатність до втілення планів. Як «організатор» підприємець повинен володіти такими особистісними якостями, як здатність оцінювати людей щодо їх продуктивності, мати талант змушувати працювати замість себе, тобто «об'єднувати багато людей у щасливий, успішний, спільний діяльності за допомогою такого розташування людей і предметів, щоб бажана корисна дія повністю проявилася» [4, с. 47]. Як «торговець» підприємець повинен володіти рішучістю, присутністю духу і здатністю знаходити найкраще рішення, вміти добре вести переговори і домовлятися. Таким чином підприємець наділявся В. Зомбартом якостями, котрі відрізняють його від інших людей, що дозволило дослідникові в якості основних типів підприємців виділити розбійників, феодалів, державних чиновників, спекулянтів, купців, ремісників.

У центрі уваги В. Зомбарта був розглянутий в історичній динаміці «капіталістичний дух», що включав в себе дві соціокультурні складові — «підприємницький дух» і «міщанський дух». «Підприємницький дух» він визначав як «сукупність всіх душевних якостей, які необхідні для успішного ведення підприємництва», а «міщанський дух» як раціональне і пасивне начало, орієнтоване на пристосування і виживання. У свою чергу, «капіталістичний дух» представляє собою «поєднання пристрасті до грошей і підприємницького духу». Сучасний підприємець, на думку В. Зомбарта, є носієм висококапіталістичного духу і характеризується принциповою зміною ціннісних орієнтирів. «Жива людина, з її щастям і горем, з її потребами і вимогами витіснена з центру кола інтересів, і її місце зайняли дві абстракції: нажива і справа. Людина, перестала бути тим, ким вона залишалася до кінця ранньої капіталістичної епохи, — мірою всіх речей» [4, с. 48].

Отже, розвиток справи і зростання прибутку не має мети, ніякого людського сенсу, окрім розвитку виробництва самого по собі. Повна відірваність справи від людських інтересів і потреб веде до того, що сучасний підприємець втрачає моральні почуття, перетворюючись на раба своєї справи. Зміна «духу», як вважав В. Зомбарт, призвело до того, що релігійні, моральні та інші заборони та обмеження перестали впливати на діяльність і сутність сучасного підприємця, котрий втрачає будь-які моральні обмеження. Особистісний аспект втрачає свою значимість для підприємництва.

М. Вебер створив «культуроцентриську» версію походження капіталізму. Він, подібно В. Зомбарту, вважав капіталізм унікальним історичним явищем, принципово новим щаблем розвитку людства. На його думку на Заході склалася унікальна система духовного виробництва—«дух капіталізму», що включає в себе як раціональну виробничу етику, так і раціональний спосіб поведінки в цілому. Її основою є органічна духовно-моральна орієнтація на повсякденну активність, що розуміється як служіння Богу. Пов'язавши дух капіталізму з протестантською етикою, він дійшов висновку, що в основі капіталізму лежить добровільна «жертва людського духу» буржуазії—приборкання своїх пристрастей і гріховних потягів. Тим самим М. Вебер вперше показав, що перехід від спонтанного гедоністичного споживання до накопичення може бути пояснений тільки в контексті певної культури. В рамках західноєвропейської культури можна сказати, що відмова від безмежних задовольень на користь інвестування є диво, пояснення якому лежить в особливостях культурної епохи, сформованої релігійною реформацією.

Підхід М. Вебера до підприємництва можна вважати культурологічним, оскільки він виявив, що ціннісні орієнтири і мотивації специфічно капіталістичних форм господарської діяльності, обумовлені соціально значущими формами культури. Так, в основу капіталістичного підприємництва, на думку М. Вебера, лягли системи ціннісних орієнтації, мотивацій та поведінкові стереотипи, які сформувалися за допомогою протестантської релігії й відповідних світоглядних установок. Мислитель неодноразово підкреслював, що протестантська етика раціоналізує спосіб життя віруючих в цілому, оскільки впорядковує його і підпорядковує загальним нормам, орієнтує на одні цілі. Тому основним змістом діяльності капіталістичного підприємця є раціональне управління підприємством та його рентабельність. М. Вебер підкреслював, що в даному випадку мова йде про моральну легітимізацію підприємництва. Історична унікальність протестантської етики полягає в тому,

що вона створила специфічні ціннісні орієнтації на постійне інвестування, безкінечний розвиток виробництва, завдяки чому стала духовною передумовою капіталістичного підприємництва [2, с. 147].

Слід зазначити, що погляди В. Зомбарта і М. Вебера на джерела виникнення капіталістичного підприємництва різні. У першому випадку джерелом визнається католицька етика, тоді як у другому — протестантська. М. Вебер підкреслював, що будь-який вид діяльності вписаний в культуру за допомогою цінностей, так як будь-яка діяльність пов'язана з культурними смислами.

Загалом в дослідженнях кінця XIX ст. та поч. XX ст. спостерігається прагнення подолати вузькоутилітарні підходи та повернути економічну діяльність людини до етичної проблематики. У XX ст. посилюється увага до численних проявів деструктивних наслідків науково-технічного прогресу та невпинно наростаючої екологічної кризи. Наприклад, А. Швейцер у роботі «Благоговіння перед життям» постулює принцип діяльності, що відповідає етиці збереження та розвитку життя як такого. «Етика благоговіння перед життям не дозволяє нам мовчки погодитись з тим, що ми ніби не переживаємо те, що мають переживати мислячі люди» [13, с. 224]. Е. Фромм у своїх роботах говорить про те, що перспектива діяльності «хворого суспільства» полягає у перетворенні його на засадах самовдосконалення і реалізації творчого потенціалу людини, на основі домінування любові до життя [10, с. 31].

Автори постмодерністського проекту у філософії наголошують на тому, що поле бажань сучасної людини принципово безмежне, але історичні форми культури (соціальне виробництво) повсюдно його перетинають системою кордонів, задають чіткі коди, лише в межах яких уможливорюється «соціально прийнятне» виробництво бажання. Таким чином будь-яка діяльність людини, в тому числі й підприємницька, детермінована відповідними ціннісно-нормативними структурами культури [1; 3].

У межах загальної парадигми повернення економічної діяльності людини до етичної проблематики польський філософ П. Козловскі наголошує на необхідності поєднання підходів економічної науки та етики. Це пов'язано з природою діяльності людини, з вимогою соціального порядку, що полягає в забезпеченні як економічної, так і етичної орієнтації людської діяльності [5, с. 67].

Представник неоліберальної школи економічної теорії Ф. Гайєк звертає увагу на надраціональні передумови людської діяльності, що стоять за індивідуальними діями та знімають проблему раціонального вибору. Такими передумовами діяльності являються традиції,

вони не потребують раціонального обґрунтування та виконують роль «адаптації до невідомого». Традиційні правила людської діяльності та взаємодії (право, ринок, мова тощо) являють собою самостійний феномен, що знаходиться «між інстинктом та розумом» і розвиваються одночасно з розвитком розуму. Таким чином раціональність підприємницької діяльності формується не стільки завдяки індивідуальному людському розуму, скільки завдяки виникненню соціальних інститутів та правил поведінки, що розширюють її можливості. Сутність підприємництва він вбачав у пошуку і вивченні нових економічних можливостей в умовах сучасного суспільства, яке характеризується розповсюдженням і широким використанням новітніх технологій, внаслідок чого постійно змінюються способи спілкування, форми комунікації людей, типи особистостей і спосіб життя [12].

Теоретик концепції постіндустріального суспільства Е. Тоффлер зазначає, що людина шляхом власної діяльності перейшла у Третю хвилю системи багатства, яка вимагає іншої системи цінностей, соціальних реформ. За таких умов суспільство перестає бути масовим, щоб ефективно діяти людина змушена виробляти та споживати унікальні продукти [8]. У цьому контексті американський філософ Ф. Фукуяма намагається обґрунтувати значущість для сучасного суспільства такої духовної цінності діяльності людини як довіра. На його думку довіра виступає як очікування, яке виникає у членів спільноти, стосовно того, що інші її члени будуть поводитись більш чи менш передбачувано, чесно і з розумінням потреб оточення, згідно з деякими спільними нормами [11, с. 52].

Отже, завершуючи дослідження філософських уявлень про підприємницьку діяльність, необхідно зробити ряд уточнень. По-перше, очевидно, що теорії підприємництва займали деяке периферійне місце як в економічній теорії, так і в рамках суспільної думки. По-друге, деякі мислителі взагалі не виділяли жодної підприємницької функції, вважаючи, що процеси виробництва і капіталовкладень не вимагають прийняття важливих рішень, оцінок ризиків і будь-яких передбачень. По-третє, в Новий час закладається методологічна «помилка» економічної науки, коли дослідники вважають, що економіка — це одне, а культура — зовсім інше. Саме тому філософсько-економічні дослідження кінця XIX ст.—XX ст. наскрізь просякнуті прагненням подолати класичний вузькоутилітарний підхід до економіки і обґрунтувати нерозривний зв'язок між етичною та економічною сферами життєдіяльності людини.

Підприємництво загалом вчені виділили в окрему самостійну господарську діяльність і відвели їй певне місце в економічному процесі;

виділили підприємця як посередника між чинниками виробництва, які він комбінує у своєму продукті, і споживачами; виокремили елемент невизначеності й небезпеки в діяльності підприємця та необхідність врахування етичного імперативу в його професійній діяльності; досягнення успіху виступає важливим смислом підприємницької діяльності індивіда. При цьому під успіхом у підприємстві часто розуміють досягнення певного рівня прибутку, багатства. Натомість сучасні філософи зазначають, що володіння матеріальними благами ні в якому разі не гарантує щастя. Тільки духовне багатство приносить справжнє щастя. Таким чином бізнесмени також повинні брати активну участь у створенні суспільства, що є багатим духовно та матеріально забезпеченим.

Список використаних джерел:

1. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры / Жан Бодрийяр; пер. с фр., послесл. и примеч. Е. А. Самарской. — М.: Республика; Культурная революция, 2006. — 269 с.
2. Вебер М. Протестантская этика и «дух капитализма» / Макс Вебер // Избранные произведения. — М., 1990. — С. 61–273.
3. Делез Ж. Анти-Эдип: Капитализм и шизофрения / Ж. Делез, Ф. Гваттари; пер. с франц. и послесл. Д. Кралечкина, науч. ред. В. Кузнецов. — Екатеринбург: У-Фактория, 2007. — 672 с.
4. Зомбарт В. Буржуа: Этюды по истории духовного развития современного экономического человека / Пер. с нем.; изд. подгот. Ю. Н. Давыдов, В. В. Сапов. — М.: Наука, 1994. — 443 с.
5. Козловски П. Принципы этической экономии / П. Козловски; пер. с нем. В. Автономов. — СПб.: Экономическая школа, 1999. — 342 с.
6. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Т. 1. Кн. 1. Процесс производства капитала / Карл Маркс. — М.: Политиздат, 1988. — 891 с.
7. Сэй Ж.-Б. Трактат по политической экономии. Бастиа Ф. Экономические софизмы. Экономические гармонии / Сост. М. Бункина, А. Семенов. — М.: Дело. — С. 7–88.
8. Тоффлер Е. Третья хвиля / Е. Тоффлер. — К.: Видавничий дім «Всесвіт», 2000. — 476 с.
9. Тюрго А.-Р.-Ж. Избранные экономические произведения / А.-Р.-Ж. Тюрго. — М.: Соцэкгиз, 1961. — 172 с.
10. Фромм Э. Искусство любить / Э. Фромм; пер. с англ.; под. ред. Леонтьева Д. А. 2-е изд. — СПб.: Издательский Дом «Азбука-классика», 2007. — 224 с.

11. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию: Пер. с англ. / Ф. Фукуяма. — М.: ООО «Издательство АСТ»; ЗАО НПП «Ермак», 2004. — 730 с.
12. Хайек Ф. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма / Ф. Хайек; пер. с англ. — М.: Изд-во «Новости» при участии изд-ва «Catallaxy», 1992. — 304 с.
13. Швейцер А. Благоговение перед жизнью / А. Швейцер; пер. с нем., сост. и посл. Гусейнова А. А. и Селезнева М. Г. — М.: Прогресс, 1992. — 576 с.
14. Шумпетер Й. Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия / Й. Шумпетер / предисл. В. С. Автономова. — М.: ЭКСМО, 2007. — 864 с.
15. Cantillon R. *Essai sur la nature du commerce en general*, n. d. (1720–30, first published in 1755), INED, Paris, 1952. — 192p.

Стаття надійшла до редакції 22.01.2015 р.

Дяченко Р. А. Философские основы исследования предпринимательской деятельности

В статье предпринята попытка анализа философских основ предпринимательской деятельности. Констатировано, что для классических философско-экономических теорий характерным был утилитарный подход. Современные исследователи пытаются обосновать неразрывную связь между этической и экономической сферами жизнедеятельности человека. Выделены существенные характеристики предпринимательской деятельности в классических теориях и современных исследованиях.

Ключевые слова: деятельность, экономическая деятельность, предпринимательская деятельность, предприниматель, общество.

Dyachenko R. A. Philosophical foundations of investigation of entrepreneurial activity

The article is an attempt to analyze the philosophical foundations of entrepreneurial activity. It is noted that narrow utilitarian approach was characteristic for the classical philosophical and economic theories. Modern researchers are trying to prove the inextricable link between ethical and economic spheres of human activity. It was determined the essential characteristics of entrepreneurial activity in the classical theories and modern research.

Keywords: activity, economic activity, entrepreneurial activity, entrepreneur, society